

Rákai Orsolya*

A TUDOMÁNY MINT HIVATÁS ÉS AZ ESSZÉ MINT RÁNTOTT CSIRKE

Lehetséges-e beszélni az irodalomról, megszólítani, kérdezni tőle, szabadon mozogni szakmai térben, szabadon használni professzionális műfajokat, nyelvet, egyáltalán: valóban kérdéseket megfogalmazni ebben a térben? Nyitott mondatokat, amelyekre nincsenek kész (vagy „kéznél lévő alapanyagokból”, diskurzív összefüggések jól felszerelt, rendezett kamrapolcán tárolt hozzávalók összerendezésével instant elkészíthető) válaszaink, kérdések, amelyek valóban érdekelnek, kíváncsivá tesznek az esetleges válaszra is? Amelyek megfogalmazásakor nem saját hangunk hallatása a(z egyetlen őszinte) célunk, hanem beszélgetést szeretnénk, válaszokat, újabb kérdéseket várunk – és ezek meg is érkeznek? Léteznek-e értelmező közösségek (és értelmezés, úgy egyáltalán), létre tudnak-e jönni egy-egy rövid beszélgetés erejéig legalább?

Az ezredforduló előtt mintha az ezekhez hasonló kérdések valami különös véletlen folytán utat találtak volna a magyar irodalomtudományos és kritikai közbeszédbe és -gondolkodásba. Azoknak, akiknek szakmai szocializációja erre az időszakra esett, talán az a benyomásuk támadhatott, hogy ez a szakmai tér egy különös játék tere, amelyben leginkább kérdések vannak, s ezek számtalan irányba nyitják minden pillanatban a témák és kontextusok vonatkoztatási rendszerét. Olyan műhelyek sora jött létre és létezett viszonylag tartósan, amelyeket mindenekelőtt a rendszeres beszélgetés működtetett: olyan beszélgetés, amelyben a figyelem minden játékos lépésének kijár – hiszen a következő válaszolni fog, továbbszövi, beleszól, hozzátesz, és így tovább.

Persze, az is lehetséges, hogy csak a partikuláris, átkos szubjektív nosztalgia állítja ilyen fénytörésbe ezt az időszakot, ám az mindenképp tanulságos, hogy e beszélgetések szöveges lenyomatai furcsa zárványként ma is őrizni látszanak a kérdések végtelenségének és a beszélgetés kölcsönösségének ezt a zavarba ejtően nyitott és – legyünk bátrak nagy szavakat használni – szabad élményét. Csak egy ilyen térben fogalmazódhatott meg például az esszé rántott csirkeként (esetleg túrós rétesként),¹ vagy írható le egy olyan mondat (nem mint támadás, hanem mint önreflexió), hogy „korunk értelmezője a betojt értelmező”.²

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

¹ KÁLMÁN C. György, „Mint (előadás)”, in KÁLMÁN C. György, *Te rongyos (elm)élet!*, 278–290 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 278.

² KÁLMÁN C. György, „Függelék: Interpretáció-mitológiák: Az »Ezt egyszer rendesen meg kell írni« ciklusból”, in KÁLMÁN C., *Te rongyos (elm)élet!...*, 202–224, 215.

A játék mindamellet, mint minden játék, halálosan komoly, komolyabb minden munkavégzésnél, hiszen nincs „másikja”, ahogy a munka szférájának a szabadidőé, melyek egymást legitimáló kölcsönös függése végtelen, öngerjesztő spirállá változtat bármilyen szimbolikus csereeszközért folyó harcot. A játékba lépve elfogadjuk a szabályokat, eggyé olvadunk a szerepünkkel (avatárunkkal, mondhatnánk, bár akkoriban ez a gamer kifejezés még épphogy csak születőben volt), a játék tere életünk tere, nem lépünk ki belőle – vagy ha igen, mindent magunk mögött hagyunk. Az értelmezés nem termelőmunka, hanem beszélgetés. Nyilván nem függetlenül attól, hogy azon irodalomelméleti irányzatok túlnyomó része, amelyek adaptációja ezt a sajátos hazai teret megteremtette, ’68 utáni, baloldali eszmékkal rokonszenvezett, de legalábbis az eldönthetetlenséget és az iróniát érvényes professzionális beszédmódként fogadta el (utóbbi sokszor a posztmodern diskurzus különféle felfogásaiként megjelenítve). A játék professzionalitása a szépség és az élvezet, vagyis nem mozog otthonosan gazdasági szótárakkal leírható diskurzív terekben – nem a normatúltesítés sztahanovista Kossuth-díjában vagy a szimbolikus profitmaximalizálás neoliberais forgatókönyvében érdekelt például. Az így felfogott szakmaiság pedig saját szabályait a professzionalizmus kritériumaként fogadta el: hivatásként, amelynek nem kell sem feladnia, sem kiárúsítania a játékot.

Kálmán C. György meghatározó szerepet játszott ennek a sajátos, ma már visszavonhatatlanul eltűnni látszó szakmai térnek a megteremtésében és működtetésében. Írásaiban (is) olyan kérdéseket vet fel, amelyek lezárhatatlanok, és ma is, továbbra is szabad beszélgetésre, gondolkodásra, egymás iránt való figyelemre hív(ná)nak. Fényűző, nem pragmatikus kérdéseket, amelyek ugyanakkor végtelenül gyakorlatiak is. Hiszen hogyan lehetne kétségbe vonni, hogy – például – ahhoz, hogy esszét írjunk, tisztázni kellene a dolog motivációját, vagy ahhoz, hogy szakmaként tekintünk az irodalomértelmezésre, szembe kellene nézni azzal, mit is tekintünk professzionalizmusnak, miért vágyunk rá vagy épp utasítjuk el, s mi a célunk ezzel. Vagy ahhoz, hogy tisztázzuk az olyan alapfogalmainkhoz való viszonyunkat, mint például a kánon, nem kellene tabusítanunk, illetve elbagatellizálnunk annak „az irodalom mezején érvényesülő hatalmi viszonyokkal”³ való szoros, lényegi, politikai jellegű, de *ettől még* az irodalom értelmezői, kritikai eljárásai szempontjai számára abszolút releváns kapcsolatát. Ezek gyakorlati, a gyakorlat lehetőségét alapjaiban meghatározó, játékunk terét, szabályait kijelölő kérdések. A (szöveg)termelés végtelen, annak céljára soha rá nem kérdező, malmát megakasztó, mert magára a gépezetre, a működésre rácsodálkozó, önreflexív kérdések.

Talán az is segíthetett létrehozni e beszélgetésjátékok csúfondáros, ironikus, önreflexivitásában kétségtelenül szubverzív terének átmeneti időszakát, hogy visszahatásnak tűnt, ellenállásnak, felszabadulásnak a (szakmai) termelési kis(ss)regények időszaka után a hirtelen senki földjén, a még-nem és már-nem intézményes és finanszírozási káoszában és kétségtelen pénzügyi szegénységében, ahol a nyerhető

³ KÁLMÁN C. György, „Merre is?”, in KÁLMÁN C., *Te rongyos (elm)élet!...*, 264–277, 269.

tétek, pozíciók, egyebek még nem rajzolódtak ki egyértelműen, nem szerveződtek érinthetetlen, kritizálhatatlan, a fenntartásért cserébe teljes alkalmazkodást elváró falanxszá. Nem aranykor és nem ideális helyzet. De mintha a hivatás és a játék fogalmainak nem kellett volna mereven elhatárolódnuk egymástól, mintha a társas gondolkodás önelvűsége elegendő lett volna ahhoz, hogy egy megszólalás professzionalitása elismertessék, függetlenül attól, hogy az adott esetben – s hány ilyen volt – egy konferencián, egy kötetben, egy programban megjelenő megközelítések radikálisan, egymással összeegyeztethetetlen módon sokféleképpen bizonyultak.

Talán a tér átalakulásának egyik fontos jele is épp az volt, amikor Kálmán C. György saját pályafutása során szembesülni kényszerült azzal, hogy a szakma tereit érintő nyilvános professzionális kritika (*aka az ész Kant-féle nyilvános használata*) nem érhet célt és (immár) nem is kívánatos. Az ezredforduló után kialakuló-átalakuló intézményrendszerek és ezzel összefüggő legitimációs beszédrendek egyre inkább az integráció, a kiszámíthatóság és az ezzel összefüggő hatékonyság fokozásában voltak érdekeltek. A nyílt végű beszélgetéseknek a tere szűkülni látszott: „támadnak minket, össze kell zárunk”, és be kell bizonyítanunk, hogy értéket képviselünk, hiszen különben veszélyben vannak szakmai működésünk anyagi és ezzel intézményes alapjai. S talán, ha mi magunk racionalizáljuk magunkat, éledt újra az annyiszor megbukott narratíva, megúszhatjuk, hogy kívülről, „idegen hordák” tegyék azt. Ha mi magunk mutatjuk meg és jelöljük ki azokat az utilitárius és pragmatikus működési módokat tevékenységünkben, amelytől haszon remélhető, talán nem rendszeridegen szempontok alapján fogják azt tőlünk elvárni. Termelési mutatóink javításával, versenyképességünk bemutatásával, azaz tevékenységünk értékének gazdasági (még hozzá neoliberais kapitalista) nyelven való leírásával talán megerősíthetjük szakmáink társadalmi beágyazottságát. Ám ennek, még ha sikerülhetne is (nem sikerülhet, de erről később), nagy ára van: ha önértékelésünk mutatóit egy idegen, külső leírás nyelvén fogalmazzuk meg, az elvárások és a lehetőségek is kizárólag e rendszer mentén lesznek elérhetőek számunkra. Mindeddig meglehetősen keveset foglalkoztunk azzal, hogyan befolyásolja ez a váltás szakmai terünk szerkezetét, értékkritériumaink meghatározását, együttműködéseink struktúráit, mert közös, magától értetődő tudásunknak tűnt, hogy mindemellett a valódi, belső, szakmai kritériumok szerinti értékekkel tisztában vagyunk, azokat mindez nem érinti. De vajon jogosak lehetnek ezek a reményeink?

Ebben a leírásban az irodalomtudományos megszólalás (akár esszé, akár eszmefuttatás) már nem hivatás. Még kevésbé rántott csirke, és a legkevésbé sem túró rétes. Mindennek még feltételezése is abszurd, megengedhetetlen frivolitás. Ebben a leírásban az irodalomtudományos tevékenység projektalapú, kiszámítható, hatékony, profitorientált (szimbolikus) gazdasági gyakorlat, ahol a tétet mindig emelni kell, hiszen aki megáll, azt a piac kíméletlenül eltámassza. Ez a nyugat-európai és az amerikai akadémiai szférában nem újdonság, s diskurzív, illetve intézményes következményeit is régóta elemzik – ideálisnak, főként vágyott állapotnak általában senki nem tekinti, s olyasminek sem, ami a tudományos tevékenység autonóm elvek szerint

meghatározott értékét növelné. Az idő véges: kizárólag munkaidő, és az idő pénz. A játék, az önreflexív kérdések, a nyitott végű beszélgetés, amiről senki sem tudja az elején jegyzőkönyvileg meghatározni a menetét és célját, pláne az élvezet, akadály a hatékony működésnek. A tudomány nem hivatás, hanem szolgálat: nem a régi ancillaideológiák értelmében, hanem pusztán mint az egzisztenciális alapok megszolgálása. Így persze nemigen van mód és tér immár rákérdezni arra sem, hogy az értelmezés tud-e valójában „társadalmi hasznot” hajtani, hogy bármilyen rendszer (beleértve a gazdaságot is) a „társadalmi haszon” érdekében tevékenykedik-e, s hogy mit is tekintünk társadalmi haszonnak egy olyan korban, ahol a végtelen teljesítményfokozás és a végtelen növekedés kötelező erejű és mindent maga alá gyűrő narratívája minden téren apokaliptikus következményekkel fenyeget a belátható jövőben.

Persze, lehet hogy nem a beszélgetés a fontos, hanem a distinkt adatok, amelyeket össze lehet számolni, hiszen a beszélgetést nem lehet tulajdonoshoz kötni és számszerűsíteni. Amennyiben a professzionális szövegek elszámolható kutatási egységekként relevánsak, a beszélgetés pedig adatolható, formai citációk kumulációjaként tud csupán megjelenni a rendszerben, akkor azzal a helyzettel állunk szemben, amelyet Baudrillard a jelentés összeomlásaként azonosított. Emlékezhetünk, apokaliptikus meghatározása szerint „olyan világban élünk, melyben mind több az információ és mind kevesebb a jelentés”.⁴ A rendszer jelenleg arra szorít minket, írja, hogy maximalizáljuk a beszédet, fokozzuk maximumra az így természetesen azonnal elinfláló jelentés termelését.

A megfelelő védekezés tehát a jelentés és a kimondott szó elutasítása – vagyis a rendszer mechanizmusainak hiperkonformista szimulációja, amely az elutasítás és a nem befogadás egy formája. Ez tömegek stratégiája: egyenértékű azzal, mintha a rendszernek a saját logikájával válaszolnánk, megduplázva azt, visszatükröznénk a jelentést, anélkül hogy befogadnánk.⁵

Bántalmazóként viselkedő rendszerünk elszabadult jelentéstúltermelő tevékenységét, melynek reménykedve alávetettük magunkat, hátha úgy megfelelhetünk és olcsóbban megúsztatjuk, nem irányíthatja semmi, ez „a rendszeren belüli és a rendszert leromboló szimuláció átvívő közege, egy abszolút möbiusi, körkörös logika szerint [...]. Nincs alternatíva, nincs logikus megoldás. Csak logikus elkeseredés van, és katasztrofális megoldás.”⁶ A jelentést és az információt egyidejűleg leromboló működés

⁴ Jean BAUDRILLARD, „A jelentés összeomlása a médiában”, in ANGELUSZ Róbert, TARDOS Róbert és TERESTYÉNI Tamás, szerk., *Média – nyilvánosság – közvélemény (Szöveggyűjtemény)*, ford. BERÉNYI Gábor et al., 143–148 (Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó–PTE BTK, 2007), 143.

⁵ Uo., 148.

⁶ Uo., 147.

ugyanis, írja Baudrillard, e két pólus felszívása után értelmét veszítve önmagába roskad, maga is megszűnik, hiszen ha nincs mit és nincs mivel, a malom is leáll.

Ezt azonban nem feltétlenül vesszük észre. A szimuláció hiperrealitásának bővületében úgy gondoljuk, itthon vagyunk. Hivatásunkat műveljük. Hierarchiáinkat, szabályainkat pontosan meghatározzuk, betartatjuk, újratermeljük. Kánonjaink köszönik, jól vannak. Igaz, ajtóink zárva, sejtfalaink mögött virtuális kommunikációt folytatunk, beszélgetéseink, ha vannak, előre, pontosan megszervezettek és utólag pontosan dokumentáltak – csak a jelen marad ki valahogy az idő aspektusából, de a jelen gazdaságilag úgysem értelmezhető, hiszen eredmény mindig a jövőben realizálódik és a múlt ismeretében számolható el. A beszélgetésnek tehát úgyszólván érvényes tere.

Jó lenne most valami optimista és csillogóan pozitív befejezés.⁷ De mivel ez most egy esszé(szerűség),⁸ lehet elítélni valóan szubjektív. Nem, nem látok se optimistát, csillogót, sem pozitívát, a legkevésbé sem, de udvarias leszek az olvasóhoz, és siránkozni sem fogok. Inkább kölcsönzök:

[...] ne törődjünk az említett zsákutcák végén meredő falakkal, szaladjunk nekik bátran, fejjel. Minden nagyon szép lesz. Jól összeveszünk, tévelygünk vagy összetörjük magunkat, szövegeket cincálunk (és csinálunk), beszélünk saját mániáinkról. Mondom: minden nagyon szép lesz.⁹

Úgy legyen.

⁷ KÁLMÁN C., „Mint (előadás)”, 290.

⁸ „Van egy rossz hírem. Nemigen szívesen olvasok esszét. Valami zavar bennük, valami idegesít. Kicsit gyanakszom.” Uo.

⁹ Uo.